

RELATOS DE MULLERES INMIGRANTES MUSULMÁS: ANÁLISE DO PROCESO MIGRATORIO A TRAVÉS DAS SÚAS PROPIAS SUBXECTIVIDADES

Jennifer Santín Vivero

RESUMO:

A segunda ondada do feminismo influíu no feito de que os estudos migratorios se centrasen no papel que xogan as mulleres ao longo destes, abandonando a visión androcentrista que consideraba ao home como único obxecto de estudo e suxeito activo da migración. As mulleres inmigrantes enfróntanse a situacións de múltiple discriminación pola súa condición de migrantes e pola súa diferente cultura e/ou relixión, factores que viran de maneira transversal ao redor do concepto de xénero, onde a relixión musulmá se enfrenta nos nosos días a unha das maiores formas de racismo, a islamofobia. O obxectivo principal desta investigación, baixo unha perspectiva feminista e interseccional, é a de analizar o proceso migratorio de tres mulleres musulmás, procedentes de Marrocos, Togo e Alxeria; para a cal se utilizou o método de historia de vida, en concreto o modelo temático. Tamén se presentan os resultados froito dunha das actividades do encontro de mulleres musulmás organizado por SOS racismo Galicia na Coruña. Os resultados reflicten que os procesos migratorios son diversos, así como as súas protagonistas; por outra banda fanse visibles as vivencias de discriminación que comparten as mulleres inmigrantes no país de destino e a necesidade de promover a interculturalidade como base política e social.

PALABRAS CLAVE

Migración, feminismos islámicos, xénero, islamofobia

RESUMEN

La segunda oleada del feminismo influyó en el hecho de que los estudios migratorios se centraran en el papel que juegan las mujeres a lo largo de estos, abandonando la visión androcentrista que consideraba al hombre como único objeto de estudio y sujeto activo de la migración. Las mujeres inmigrantes se enfrentan a situaciones de múltiple discriminación por su condición de migrantes y por su diferente cultura y/o religión, factores que giran de manera transversal alrededor del concepto de género, donde la religión musulmana se enfrenta en nuestros días a una de las mayores formas de racismo, la islamofobia. El objetivo principal de esta investigación, bajo una perspectiva feminista e interseccional, es la de analizar el proceso migratorio de tres mujeres musulmanas, procedentes de Marruecos, Togo y Argelia; para la cual se utilizó el método de historia de vida, en concreto el modelo temático. También se presentan los resultados fruto de una de las actividades del encuentro de mujeres musulmanas organizado por SOS Racismo en A Coruña. Los resultados reflejan que los procesos migratorios son diversos, así como sus protagonistas; por otra parte se hacen visibles las vivencias de discriminación que comparten las mujeres inmigrantes en el país de destino y la necesidad de promover la interculturalidad como base política y social.

PALABRAS CLAVE

Migración, feminismos islámicos, género, islamofobia

ABSTRACT

The second wave of feminism influenced the fact that migratory studies focused on the role of women throughout the migration, abandoning the androcentric vision that considered man as the sole object of study and active subject of migration. Immigrant women face situations of multiple discrimination because of their status as migrants and because of their different culture and/or religion. These factors are based on the concept of gender, where the Muslim religion today faces one of the major forms of racism, Islamophobia. The main objective of this research, carried out from a feminist and intersectional perspective, is to analyze the migratory process of three Muslim women, from Morocco, Togo and Argelia; for which the life history method was used, specifically the thematic model. The results of one of the activities of the meeting of Muslim women organized by SOS Racismo in A Coruña are also presented. The results reflect that the migratory processes are diverse, as well as their protagonists; on the other hand, become visible the experiences of discrimination that immigrant women share once they are in the destination society and the need to promote interculturality as a political and social base.

KEYWORDS

Migration, islamic feminism, gender, islamophobia

INTRODUCCIÓN

Mentres anos atrás se consideraba o home como suxeito activo do proceso migratorio e se pensaba que a muller xogaba un papel pasivo e complementario, ao longo das últimas tres décadas fálase da feminización dos movementos migratorios co fin de chamar a atención sobre o aumento da participación das mulleres nestes (Gregorio, 2012). Como indica Gregorio (1998), non foi ata a década dos 80 cando os estudos migratorios se centraron no xénero feminino. A segunda ondada do feminismo, iniciada a principios dos 60 e que se estenden ata finais dos 80, fixo visible o androcentrismo nos diversos estudos, tanto sociais como científicos relativos ás migracións. Do mesmo xeito que en todos os ámbitos, o sistema patriarcal tamén incide nas diferentes etapas do proceso migratorio e fai que se reproduzan diferentes papeis e roles entre homes e mulleres, onde o xénero xorde dunha interpretación dos significados culturais e é socialmente construído (Butler, 1999).

É importante sinalar que falar de “mulleres musulmás” escurece a diversidade no que se refire a clase social, orixe étnica ou estándar social e moral; do mesmo xeito que tamén resultaría tremendamente simplista falar de “mulleres cristiás” como marco de referencia para identificar a todas as mulleres de relixión cristiá (Mohomed, 2013). Deste xeito é importante ter en conta que a pesar de compartir categorías comúns como o xénero e relixión, de ningún modo existe unha forma única de ser e vivir como muller musulmá. Por outra banda, Mohomed (2013) manifesta que non debemos esquecer que á hora de tratar a situación da muller nos países musulmáns sería un erro pensar en termos exclusivamente relixiosos, a pesar de ter en conta que esta fose utilizada historicamente para marxinar as mulleres, xa que a visión e práctica do Islam nestes países está condicionada por factores históricos, políticos, sociais, económicos, polos procesos de colonización e descolonización, deriva dos réximes laicos cara ao totalitarismo ou as propias relacións económicas internacionais.

Veremos que as causas e motivos que conducen a migración son múltiples e diversas; Bastia (2009) expón como os roles de xénero e a división sexual do traballo son fenómenos de gran relevancia para comprender quen migra e o porqué, ademais concorda coa posibilidade emancipatoria que xorde nesta fase, pero recalca o menor control que teñen as mulleres sobre os recursos.

Cando facemos mención ao proceso de partida é importante ter en conta que as diferenzas que se poden producir no modo de viaxe moitas veces dependen do país de orixe, medios e situación administrativa prevista en España. Deste xeito podemos atopar notables diferenzas en casos de mulleres que acudan ao país de destino a través do proceso de reagrupación familiar, en contraste con mulleres que viaxen de maneira clandestina en

pateras ou outros medios ilegais, expoñéndose a maiores rochas, rexístranse casos de violencia sexual e vexacións ao longo do traxecto (CEAR, 2016), sen esquecer as redes de tráfico e trata con fins de explotación sexual. Outro feito para analizar é a política de control de fronteiras, a cal continúa realizándose desde unha perspectiva represiva e militarista, tal e como sinala SOS racismo (2015).

Unha vez na sociedade de destino, cando falamos de mulleres inmigrantes e servizos sociais moitas nunca oíron falar destes servizos, mentres que outras tratan de evitalos ante o medo para ser denunciadas ao atoparse en situación administrativa irregular (Dietz, 2004). A realidade representa a complexa interacción xénero-sociedade e a feminización da man de obra reafirma as pautas tradicionais da división sexual do traballo, onde as mulleres inmigrantes en Europa desempeñan fundamentalmente o seu traballo en empregos feminizados no campo dos servizos domésticos, dos coidados, da hostalería ou da limpeza, na maioría dos casos a través do sector informal da economía, sendo relegadas a empregos precarios e mal retribuídos, tendo maior risco de poder atoparse en situación de desemprego (García e Le Goff, 2015; Valido, 2014). Os cambios ocasionados pola participación das mulleres inmigrantes no mercado laboral moitas veces aparecen subordinados á identidade primaria que as define como nais e esposas, onde para ela en moitos dos casos este status termina por verse reforzado (Patricia Pessar, citada en Gregorio, 2011).

Segundo Samper (2003) non podemos acudir de modo exclusivo á relixión para xustificar a dificultade de adquisición de maiores cotas de independencia, cando esta en moitos casos se utiliza como un recurso identitario necesario; serán deste xeito as escasas posibilidades de acceder a determinados postos de traballo e ocupacións, así como a discriminación legal e social que experimentan as mulleres musulmás inmigrantes na sociedade española as verdadeiras trabas que imposibiliten unha maior emancipación. Dentro deste contexto, Albertín (2016) sinala como as mulleres son triplemente invisibilizadas, como mulleres, como migrantes e como colectivo heteroxéneo ante o que se ignoran as súas loitas e resistencias por parte da sociedade de acollida.

Para Jabardo (2015) existe a tendencia dun discurso hexemónico que incorporou o neoracismo como base dos novos discursos do multiculturalismo, así na bibliografía é cada vez máis habitual atopar exemplos nos que as mulleres non aparecen suxeitas a categorías fixas, senón que foron reinventándose; do mesmo xeito aparecen casos nos que a inmigración se presentou como canle de emancipación. Os discursos moitas veces reflicten ás mulleres de diferentes razas como meros suxeitos pasivos, dependentes ou submisas ao seu marido e relixión, realidade criticada polos feminismos islámicos, onde un dos temas máis candentes xira ao redor do uso do hixab ou veo islámico. Outro feito negativo en crecemento son os estereotipos ou a islamofobia, onde moitas veces se vincula directamente o Islam coa violencia e aumenta o risco de exclusión das persoas que practican esta relixión.

Non presente artigo trátanse aspectos básicos para comprender e contextualizar o tema de estudo, onde a metodoloxía utilizada para levar a cabo esta investigación tivo en conta a interseccionalidade, teoría que se utiliza dentro dos estudos feministas para abordar o coñecemento e análise de diferentes categorías ligadas á de xénero, a cal á súa vez serviu para descentrar o feminismo occidental e cuestionar a subxectividade das persoas investigadoras (Diezt, 2004). Por outra banda, o estudo baseouse no método cualitativo e na perspectiva emic, interna e propia da percepción e autodefinición das mulleres entrevistadas, enfoque apenas estudado segundo Diezt (2004).

A discusión dos resultados mostrará a evidente a necesidade de escoitar ás protagonistas, onde o coñecemento do seu proceso migratorio permite visibilizar as mulleres como suxeitos activos, e con propia historia. Finalmente expóranse as principais conclusións do traballo, así como as futuras liñas de traballo e investigación.

2. MATERIAL E MÉTODOS

Obxectivo xeral

Analizar o proceso migratorio de tres mulleres inmigrantes musulmás a través da súas propias experiencias e subxectividades.

Obxectivos específicos

- Analizar o proceso migratorio dende un enfoque interseccional, tendo en conta aspectos de xénero, clase, etnia e crenzas relixiosas.
- Visibilizar a diversidade do proceso migratorio das mulleres musulmás a través das súas propias voces e historias.
- Establecer as respostas do colectivo con respecto aos prexuízos e crenzas coas que se relacionan.
- Coñecer a súa percepción do proceso de integración na sociedade de acollida.
- Identificar os retos dos movementos feministas nas sociedades de acollida con respecto ás novas realidades migratorias.

Poboación obxecto de estudo

A poboación obxecto de estudo foi constituída por tres mulleres inmigrantes musulmás, unha de orixe marroquí, outra togolesa, residentes en Galicia; e unha terceira procedente de Alxeria e residente en Valencia. Optouse por

entrevistar a mulleres de diferente nacionalidade co fin de mostrar a diversidade dos diferentes modos de ser e vivir a migración, onde en ocasións se homoxenizan as mulleres pertencentes a unha determinada cultura ou relixión, para o caso das mulleres musulmás, obviando as súas propias historias. As participantes procedentes de Togo e Marrocos foron contactadas a través de organizacións do terceiro sector que desenvolven funcións profesionais no ámbito da migración, mentres que coa entrevistada alxerina se contactou a través dunha compañeira de traballo da profesional que dirixiu esta investigación.

Por outra banda, inclúense tamén os datos recollidos no encontro de dezaseis mulleres musulmás de diferentes nacionalidades organizado por SOS racismo Galicia na Coruña no mes de xullo, cuxo obxectivo consistiu en promover espazos de encontro e autoformación para compartir experiencias e ferramentas fronte á islamofobia.

Técnica de recollida de datos

Esta investigación baseouse na perspectiva emic, que supón situarse no lugar da outra persoa, o que á súa vez implica un enfoque subxectivo; é dicir, os feitos descríbense desde o punto de vista das mulleres entrevistadas. Do mesmo xeito optouse polo método cualitativo, en concreto utilizando o método da historia de vida onde para Jones, citado en Chárriez (2012), é o que mellor lle permite á persoa investigadora coñecer como os individuos crean e reflicten o mundo. Do mesmo xeito, este método dá opción a recoller as percepcións acerca dos fenómenos e experiencias que as persoas viviron ao longo da súa vida, permitindo unha aproximación ao seu mundo, o seu eu e a súa realidade social (Chárriez, 2012). Dentro da historia de vida recorreu-se ao modelo temático, que implica situar as persoas entrevistadas nunha etapa particular, realizando unha exploración profunda desta; neste caso a etapa virá definida polas tres fases que compoñen o proceso migratorio: a decisión de partir, a partida e a chegada á sociedade de destino. Doutra banda, a análise da información é descritiva, onde á hora de realizar a interpretación dos resultados tívose sempre en conta o concepto de interseccionalidade, apreciando para a análise outras variables ademais da de xénero, tales como clase social ou relixión.

Considerouse interesante recoller e mostrar os datos que xurdiron do encontro de mulleres musulmás organizado por SOS racismo Galicia na Coruña, os cales proveñen da experiencia de diferentes mulleres inmigrantes unha vez en España. Neste encontro participaron un total de dezaseis mulleres musulmás procedentes de diferentes países, e destacou a porcentaxe de participantes senegalesas, sirias e marroquís. A información parte dunha das dinámicas realizadas en relación á súa percepción sobre prexuízos e islamofobia na sociedade de acollida.

Na presente investigación non se perseguiu a representatividade, enunciación de teorías ou explicación de forma xeral do fenómeno migratorio e do papel que nel desempeñan as mulleres migrantes; en contraste tivéronse en conta, a través dunha análise cualitativa, as perspectivas, experiencias e diálogos das mulleres entrevistadas co fin de comprender como se crean diferentes identidades e proxectos migratorios.

Traballo de campo

O primeiro paso foi contactar con diferentes asociacións que traballan con colectivos migrantes para poder contar coa súa colaboración, así mesmo, cunha compañeira da directora deste traballo para que facilitase o contacto coa terceira participante. Ao longo dos meses de abril e maio de 2017 comezouse a tomar contacto con diferentes profesionais de entidades do terceiro sector explicándolles os principais obxectivos da investigación e a metodoloxía que se vai seguir. Nestes meses elabórase a guía de entrevista, o consentimento informado e a folla de datos.

É importante sinalar que xurdiu algunha dificultade para atopar unha segunda participante, non sendo posible realizar a segunda historia de vida ata o mes de xullo; algúns factores que causaron este feito foron o descoñecemento do idioma de posibles colaboradoras, a situación de vulnerabilidade dalgunhas mulleres coas que traballan as asociacións contactadas (mulleres vítimas de trata con fins de explotación sexual) ou a imposibilidade de establecer contacto con algunhas entidades. A imposibilidade de realizar unha segunda entrevista a unha das participantes para finalizar a recollida de datos da súa historia fixo necesario contactar cunha terceira voluntaria no mes de outubro.

Tratamento dos datos e consideracións éticas

As entrevistas foron gravadas en audio co permiso das mulleres entrevistadas co fin de realizar a súa posterior transcrición. Ao longo de todo o proceso tomouse como documento referente o Código de boas prácticas científicas, desenvolvido polo departamento de Ética na investigación do Consello Superior de Investigacións Científicas (CSIC) e a Lei orgánica 15/1999, do 13 de decembro, de protección de datos de carácter persoal e Real decreto 1720/2007 polo que se aproba o Regulamento do seu desenvolvemento, informando as persoas participantes sobre o propósito da investigación, o seu dereito a non participar no estudo e a confidencialidade da información e é aceptado por estas un consentimento informado.

3. DISCUSIÓN

A continuación preséntanse os principais resultados obtidos das historias de vida das tres participantes. Pode haber diferenzas entre os aspectos nos que

se centra a análise dependendo do que cada unha delas decidise contar en cada etapa, compartindo os recordos que cada unha considerou máis representativos ou significativos. Co fin de manter o seu anonimato e ao mesmo tempo achegar os seus relatos optouse por escoller nomes ficticios. O nivel de español das participantes era alto, estando en proceso de aprendizaxe do idioma, polo que se respectou a súa forma de construír as frases, e a transcripción da entrevista será literal con respecto ás gravacións, a pesar de que se poidan atopar erros léxicos ou gramaticais. Por outra banda, os relatos ou historias de vida divídense en varios puntos ou capítulos que presentan as diferentes fases que compoñen o proceso migratorio. A cada unha das participantes pediúselles que titulasen cada un dos capítulos que no momento da transcripción compoñerían a súa propia historia, exposta a continuación.

NASIHA

Nacida en Marrocos, trinta anos no momento da entrevista. Casada cun home marroquí, nai de dous nenos e unha nena. Cinco anos residindo en Cataluña e cinco anos en Galicia, non dispón de nacionalidade española, si de permiso de residencia.

Nasiha nace no ano 1987 en Alnif, un oasis de poboación bereber da cidade de Errachidía (Marrocos). A súa familia consta de cinco irmás e irmáns, onde por aquel entón convivían coa súa nai e o seu pai no fogar familiar. Á hora de expoñer os roles obsérvase a división tradicional do ámbito público/privado onde o pai desempeñaba o seu traballo nun xulgado, situándose como principal sustento económico, e a nai se ocupaba do traballo doméstico e do coidado das e dos menores. Esta visión esténdese ás fillas, tal e como refire Nasiha, onde a nai actúa como “gardiá” da tradición patriarcal. Resulta de interese a diferenza en canto ao outorgamento de liberdade ás mulleres entre a figura materna e paterna na familia, onde a propia entrevistada sinala como posible causa o feito de que o seu pai contase con estudos. Neste sentido, Llorent (2013) expón como o acceso á educación supón o principal factor incisorio en posibles cambios e na posterior educación que as fillas e fillos recibirán no ámbito familiar. Neste caso os costumes da contorna inflúen en como as nenas se ven sometidas a diferentes prohibicións ou desexos.

Yo tengo cinco hermanos, yo y mi hermana y cuatro chicos y vivo con una familia con madre y padre, normal. No son muy religiosos, abiertos. Mi padre trabajaba en un juzgado y mi madre era ama de casa. Mi padre era abierto, tiene estudios y mi madre nunca fue al colegio y es una mujer... tiene las costumbres, ¿sabes? Las chicas no salir mucho a la calle, y los chicos ¿sabes? Estas cosas. Pero mi padre no. (...) las chicas pueden trabajar mucho y los chicos sentarse (risas). Mi madre es así, pero cariñosa, pero mi ciudad pensaba todas las cosas así. Mi padre decía nosotras estudiar para tener un trabajo, pero mi madre no, la mujer es para casar, para casa y para cuidar a los niños.

Cando se lle pregunta sobre a importancia da relixión na súa educación e sobre o papel que o Islam ocupa na súa vida, manifesta que ela se criou nunha familia onde a pesar de ser educada na relixión musulmá esta non se entendía de modo estrito como noutras familias da comunidade «Si mi familia viene a España son una familia religiosa pero en mi ciudad (Marrocos) es una familia abierta, porque hay gente que son más cerrados ¿sabes?». Por outra banda a importancia que lle outorga actualmente ao Islam na súa vida é transcendental: «Muy importante, mucho. Porque es paz».

A decisión de partir: *Viaxamos á liberdade*

Nasiha nunca traballou en Marrocos, expón que na súa familia, á vez que na súa comunidade, non é común que as mulleres teñan un emprego remunerado no espazo público; con todo afirma como o seu traballo foi desenvolvido no fogar, así como na granxa dos familiares do seu marido, sen percibir un salario a cambio. É interesante a reflexión que propón Nicolás (2009) ao analizar o traballo invisible que realizan as mulleres baseándose na obra *O contrato sexual de Pateman* (1988); así afirma como os homes están destinados ao traballo produtivo, o cal está socialmente valorado, mentres que as mulleres traballan todos os días do ano sen horarios funcionando como unha especie de poderosa man invisible que permite que o mundo siga funcionando. «No... no, porque en mi familia no hay mujeres que trabajen fuera. Yo trabajo, yo trabajo en casa. Cuando estoy con la familia de mi marido tienen una granja, yo trabajo, pero gratis».

No momento de decidir iniciar o proceso migratorio entran en xogo diferentes factores, neste caso a necesidade de buscar novas oportunidades económicas, así como a procura de empregos non precarios que lles permitan ás persoas traballadoras dispoñer de dereitos laborais. Nasiha expón como a dificultade de atopar traballo no seu país de orixe aumenta no caso de non dispoñer de estudos ou formación. Neste caso a decisión foi motivada polo nivel de proximidade España/Marrocos e pola existencia de redes de contacto no país de destino, contando con amizades que serviron como referentes. Deste xeito el veu en situación administrativa irregular, atopou traballo en Cataluña e ela iniciou a súa migración a través do proceso de reagrupación familiar. A persoa que inicia o proceso migratorio viaxa a España para posteriormente solicitar o dereito de reagrupar a súa familia no país no que actualmente está a traballar, acolléndose ao dereito á vida en familia e á intimidade familiar presente na Lei orgánica 4/2000.

En Marruecos era muy difícil encontrar trabajo. Los que tienen estudios tienen algo para trabajar. (...) Para mi marido porque aquí estaba mejor, trabaja mejor, tienen derechos... El vino solo. El vivía aquí, y cuando vivía aquí me dice, puedes venir y vivimos aquí. (...) Yo estudio hasta 4º ESO, una amiga que está casada con otro chico que viven aquí (*España*) dicen, es mejor, aquí en España es mejor...

Nasiha conta como a decisión foi tomada en conxunto e apoiada pola familia. Cando se lle pregunta sobre a existencia de casos de mulleres da súa mesma comunidade que migren por iniciativa propia co fin de traballar noutros países indica que non é algo común xa que non está ben visto que elas traballen fóra, polo que adoitan migrar acompañadas de familiares, normalmente homes.

Nosotros dos. Y mi familia también, mi madre le dice a mi marido, si quieres casar con él y vivir con la familia toda la vida puedes ir a España. (...) Sí, hay chicas de Marruecos que vienen (solas por iniciativa propia) pero en mi ciudad... (...) normalmente con su marido, con su padre... En mi ciudad, pero en otras ciudades no sé. (...) nosotros en mi ciudad es acostumbrarse a a las chicas no estar fuera...

A partida: O mar

Nun primeiro momento pregúntaselle a Nasiha como valora as leis ou políticas migratorias, ao que responde: «Están bien. Sí, sí. Me gustan mucho». Cabe ter en conta que o seu proceso de chegada foi a través da reagrupación familiar, cunha situación administrativa regular prevista en España, polo que se ve acollida á condición de cidadá con permiso de residencia temporal.

Con respecto á partida expón que veu soa no ano 2007, explica que o percorrido desde a súa cidade foi Tánxer-Alxeciras-Tarragona; de todo o traxecto destaca o medo da viaxe en barco ao non subir nunca a un.

A chegada á sociedade de destino: O final da viaxe

Unha vez que chega a España expón como o que lle xerou maior temor foi atoparse con controis policiais e non comprender o que dicían.

Yo bajé del barco en la noche, había policías, muchos controles, y hablan español y yo no entiendo nada y cuando hablo con mi marido digo, ¿qué dicen? ¿qué dicen? Y cuando llego del barco no veo a nadie, yo digo ¿dónde está la gente? Porque en Marruecos (onomatopea de balbordo) siempre, pero aquí... esto es diferente. Y por la mañana cuando estamos aquí en Cataluña yo veo una gente y... cambian, la gente dice "Hola", ¿qué significa "hola"? (risas).

Unha vez en España, Nasiha refire como cambia a percepción que tiña, nun primeiro momento a imaxe é a dun país aberto á integración de persoas doutros lugares, no que poder atopar novas oportunidades laborais. Esta visión varía no momento de chegada cando manifesta atoparse cunha situación derivada da crise económica, a dificultade de integración a causa do descoñecemento da linguaxe e os prexuízos que viran ao redor das persoas musulmás. Toda esta situación agrávase, tal e como refire, ao non poder contar co apoio da súa familia.

Pues cuando vinimos para aquí el recuerdo de hacer la casa, el coche, bla bla bla. Pero cuando vinimos aquí no... ¿sabes? Hay crisis en España. (...) Cuando vine aquí yo dije, es fácil para vivir España. Cuando yo llego no hay nada para cambiar, porque en mi ciudad son religiosos y cerrados y yo digo España es... cuando vengo aquí es muy difícil para vivir, para hablar, gente que nos tiene miedo... Muchas cosas, y tu familia no está.

Nasiha expón como este descoñecemento do idioma supuxo unha das maiores dificultades ao chegar a España. Relaño e Soriano (2006) indican como dentro dos sistemas culturais e normativos da sociedade de destino se atopa a lingua, onde por unha banda se lle esixe á muller inmigrante unha reorganización do seu imaxinario ao ter que utilizar un novo idioma, pero ao mesmo tempo non perder o seu de orixe, influíndo no modo de entender a súa identidade social¹.

La cultura es... Lo más difícil es hablar. Ahora yo hablo poco, ahora yo entiendo, la gente me entiende. Yo pensé España es muy difícil cuando vine aquí, no sé qué dicen y quiero comprar algo, no sé como son las cosas y vuelvo a casa llorando. Pero ahora cuando hablo con gente y conozco a gente cambia la imagen de España.

Cando se lle pregunta como levou os embarazos no novo país conta emocionada que as condicións e recursos médicos son totalmente diferentes aos da súa cidade de orixe, onde ao residir a unha gran distancia dos principais hospitais moitas mulleres morren ao dar a luz na casa ou sofren enormes dores ao longo das horas que dura o traxecto. Esta situación supón un gran perigo para as nais e fillas e fillos ao verse sometida a súa saúde a un gran risco, servindo isto como exemplo de violencia obstétrica ao non poder contar coa atención médica adecuada. Pola contra Nasiha conta como en Cataluña os dous posteriores partos cursaron sen complicacións.

Diferente a en Marruecos como las embarazadas. En Marruecos es muy difícil, para nosotras es muy difícil y cuando nace mi hijo... No puedo hablar (emociónase). (...) Yo estoy aquí pero las mujeres de allí de Marruecos que están embarazadas como yo y como en el parto ellas mueren porque no hay hospitales, no hay, ¿sabes? (...) En una ciudad grande como aquí tienen el hospital cerca, pero las que viven fuera en pueblos no hay nada. Es que quiero algo para el dolor y para ir al hospital falta, no hay ambulancia y no hay nada, faltan 3.000 km para el hospital. (...) en Cataluña muy diferente. Yo no puedo hablar más de estas cosas, de las mujeres embarazadas que mueren, es muy difícil, pero aquí en España no. Es una cosa diferente, aquí en en hospital hay gente, todo perfecto. El parto es normal, con epidural, sin dolor... los dos. Pero el mayor... muy difícil.

Ao longo dos primeiros meses en Cataluña conta como a axuda da súa veciña foi fundamental para poder aprender a desenvolverse nun novo idioma.

¹ Tajfel, citado en Relaño e Soriano (2006, p.89) definiu deste modo a identidade social: “aquela parte do autoconceito dun individuo que deriva do coñecemento da súa pertenza a un grupo (ou grupos) sociais xunto co significado valorativo e emocional asociado á dita pertenza”.

Á súa vez expón como esta muller carecía de prexuízos cara á poboación inmigrante musulmá, a diferenza doutras persoas racistas e/ou islamofóbicas coas que se atopa, Nasiha atribúe esta realidade á falta de coñecemento acerca doutras culturas.

Y yo me acuerdo de una vecina, es una mujer perfecta, ella ayuda a hablar, no tiene miedo de los marroquíes, porque antes en esa casa que viví ya vivió una chica de Marruecos, y habla con ella y dice los marroquíes y los musulmanes no son lo que pensamos. (...) Porque yo, cuando conocí a esta vecina yo pienso que los españoles son como esta chica, pero cuando yo salgo escucho las palabras “marroquí de mierda” o algo de aquí ¿sabes? Pero yo no me... porque no tienen razón, porque nosotros vinimos aquí para vivir con ellos. Porque en mi ciudad hay gente que no tienen estudios, no tienen visión, son como ellos, cuando ven a algún extranjero en mi ciudad dicen “oh! ¿está qué?”, pero la gente que tiene contactos y cultura no dice nada.

Cando se lle pregunta por amizades ou contactos cos que estableceran relacións informais en Cataluña expón «Sí, dos rumanos que trabajaban con mi marido y tenían sus mujeres y ellos venían a mi casa».

No momento no que fala acerca da súa percepción sobre as diferenzas culturais pon como exemplo a visita a unha igrexa cristiá, o que desde o seu punto de vista supuxo unha similitude entre persoas católicas e musulmás ao prestar fe a unha determinada relixión coa única diferenza dos modos de levar a cabo os rituais, como o feito de poder rezar con zapatos no caso cristián. O cambio ou relectura de costumes ás veces vese limitado ou cuestionado por aquelas e aqueles familiares que actúan como “gardíás da tradición”, naturalizando roles tradicionais e mantendo unha actitude pechada ante ideas que propoñan algún tipo de cambio. Neste caso Nasiha manifesta que a súa tía non comprendía por que ela quería aprender español xa que era o seu marido o que se relacionaba fóra da casa; con todo, afirma que a súa visión foi quedando atrás á vez que crecían as súas fillas e os seus fillos.

Hay familia con costumbres como las de Marruecos y no cambian nada ¿sabes? Nosotros cambiamos aquí para vivir mejor pero encontramos a mi familia y dicen no, no puedes hacer así. Como no nosotros vivimos en Marruecos cambiamos a España, pero no cambiamos las costumbres. (...) La mujer de mi tío, cuando yo vine aquí busqué una escuela para aprender español y dice “No... tú estás en casa, tu marido trabaja. ¿Para qué quieres hablar español?” (...) Yo cambié muchas cosas, pero ellos ahora también. Tienen niñas y ahora que están grandes y van al colegio, al instituto... ellos cambian. Mi prima, la hija de esta mujer que te hablaba, ahora está en Barcelona y ahora la deja estar en la ciudad, antes no, “La niña estar cerca de mí, de su madre”.

Pasados cinco anos, Nasiha e a súa familia, inician novamente un proceso migratorio de carácter interno, de Cataluña a Galicia, tamén motivado pola necesidade de que o seu marido se incorpore ao mercado laboral «(...) en

Cataluña, hasta el 2010 hay crisis, saca permiso de conducir de camión y cambiamos a aquí (*Galicia*) y ahora trabaja de camionero».

Nasiha refire como antes da súa chegada a Galicia, en Cataluña sentía unha maior liberdade para poder usar o veo islámico, «En Cataluña no tienen problemas con el velo, hay chicas que trabajan con él, aquí hay más... tienen... para la gente de aquí es una cosa nueva, ¿sabes?». Desde a súa percepción sinala como factor influente o feito de que en Cataluña haxa un maior número de poboación estranxeira, o que á súa vez inflúe na obrigatoriedade e necesidade dunha convivencia intercultural. Á súa vez comenta que resultaba máis sinxelo comunicarse en catalán ao ter raíces similares ao francés, idioma que se adoita estudar en Marrocos. Actualmente segue mellorando o seu español nunha asociación que ofrece cursos do idioma a persoas estranxeiras.

En Cataluña estudié catalán. En Cataluña es muy fácil porque el catalán es como el francés, nosotros estudiamos francés en Marruecos. Cuando iba al médico yo hablaba francés y se entiende, pero no tengo un castellano como quisiera hablar. Y ahora estoy en (nome de asociación).

Con respecto á rede informal en Galicia expón que unicamente mantén contacto coas mozas da asociación á que acode e con outras nais do colexio. En Galicia non contan con familia, pero realizan visitas anuais a Marrocos. Referíndose á visión actual do seu país de orixe, Nasiha manifesta un cambio positivo con respecto aos dereitos das mulleres e da forma de pensar da súa nai; «(...) la gente cambió mucho desde que hace diez años que vivo aquí, hay chicas que trabajan, hay chicas que... es mejor. Mi madre también cambió, mucho, mucho». Nunha comparación entre a situación actual dos dereitos das mulleres en Marrocos e en España entende que non existen diferenzas entre homes e mulleres no acceso a diferentes oportunidades. Por outra banda en Marrocos percíbese un maior grao de igualdade en cidades grandes que en zonas ou comunidades rurais.

Aquí tienen igualdad entre las mujeres y los hombres, pero en Marruecos dicen, hay igualdad, pero no hay. Dicen que hay igualdad entre las mujeres y los hombres pero no hay mucho, hay ciudades grandes como Casablanca, como Rabad... hay mujeres que trabajan como los hombres, pero nosotras... las mujeres siempre está por debajo del hombre. Hay mujeres que conducen el coche y cuando miran los hombres es "Oh mira pasó una mujer" (tono de burla). Siempre una mujer. Pero aquí yo pienso que no hay diferencias entre un hombre y una mujer, nosotros no.

Con respecto ao medo que Nasiha refería que observaba das persoas españolas cara ás persoas musulmás, dá a súa explicación ás mensaxes que se envían desde os medios de comunicación con respecto aos recentes atentados terroristas por parte de grupos xihadistas. Expón que en ocasións se xeneraliza e agrupa a todas as persoas musulmás como violentas e extremistas; neste sentido sinala como dificultade engadida para a integración o feito

de que as persoas inmigrantes teñan que cambiar de fogar e país, á súa vez enfrontándose a prexuízos derivados de diversas xeneralizacións e medos froito do que Grosfoguel (2014) sinalaba como o racismo dominante do S. XXI, a islamofobia. Por outra banda, volve sinalar diferenzas entre Cataluña e Galicia referidas a prexuízos ao redor das mulleres que levan veo islámico.

Todos los musulmanes... Esto que miran en la tele, ¿cómo se llaman? ¿del Islam...? (refiriéndose ó terrorismo xihadista) (...) piensan que todos los musulmanes son esto. No, no lo es. Nosotros no estamos aquí, los marroquíes que conozco yo cambian de ciudades, no es fácil cambiar a vivir a un país de otros, ellos buscan lo mejor, la paz y nada más. Hay cosas que vemos en la televisión como París, lo que pasó en París, y yo siento vergüenza de estas cosas, porque mi religión no dice estas cosas, nada, nada. (...) En Cataluña es una comunidad grande. Gente de Italia, Francia... no tienen problema con esto. Aquí yo entro en una tienda cuando vamos con el velo y ya miran si puedo robar, en Cataluña nunca me pasaron estas cosas, aquí un poquito sí. Pero yo no sé por qué es, porque haya una chica marroquí que roba ya dicen son todos. Piensan como cuando ven la tele, es igual. Pero no es mucho, hay gente buena.

Con respecto ao Islam e ao uso do hixab refire empezar a usalo no momento de decidir chegar a España, con 19 anos, por iniciativa propia e co apoio da súa nai e o seu marido. Á súa vez entende que actualmente forma parte da súa identidade ao sentirse espida se se imaxina saír á rúa sen el. «Y lo pensé y un día lo puse y ya está. Y cuando quiero salir sin el velo pienso que voy sin ropa. Es una cosa que no sé como explicar».

Os prexuízos e actitudes racistas que viran ao redor de mulleres que usan o veo islámico fanse máis significativos, baixo a súa percepción, á hora de buscar un emprego ou alugar unha vivenda, situación que xa expoñía Dietz (2004) hai trece anos nos resultados da súa investigación. Neste sentido refire como os homes non sofren este tipo de discriminación, o que para elas supón unha traba máis á hora de poder ser contratadas nalgún posto laboral, co que se ven na obriga de ter que escoller entre a súa identidade ou posto de traballo.

Yo digo, los hombres tienen suerte porque trabajan, no tienen problema. Pero nosotras las mujeres tenemos problema con la ropa, el velo... Yo digo los españoles tienen mujeres trabajadoras, mujeres que trabajan, que pueden trabajar y hacer muchas cosas, tienen como un permiso para ayudarlos. Porque tengo una amiga que trabaja en no sé donde y ella dice que cuando fue a trabajar ella trabajó dos días y el chico le dice "Vino una chica, no tiene el velo. Puedes marchar, no hay trabajo" y la chica: "¿Tiene algún problema con mi trabajo?" y el dice "No tenemos ningún problema de trabajo pero queremos a una chica, eres como un mono. Si quitas este velo puedes venir a trabajar, si no lo quitas no". Hay muchas de estas cosas.

Para respetar a alguien que hace las cosas, como el alquiler, yo busqué alquiler cerca del colegio y cuando llamaba, "¿Eres una marroquí? No.", y ¿por qué?, mi

marido tiene nómina, tiene... “No”. Hay gente que hacen los malos, y dicen, todos son iguales. Yo digo la gente no es igual, hay malos y hay buenos.

Os seus desexos de cara ao futuro baséanse en maiores oportunidades e facilidades para as fillas e os fillos «Que los niños tengan estudios, trabajen y tengan una vida mejor que nosotros y tenga una casa que ya no sea de alquiler. Y nada más. Porque mis hijos ahora viven aquí y tienen la cultura de aquí».

Nasiha conta que non ten pensado traballar fóra do fogar en Galicia, comenta que baixo decisión mutua da parella ela seguirá ao coidado do fogar e dos fillas e fillas ao non dispoñer de medios económicos que permitan custear unha gardería. Cabe ter en conta a aínda vinculación e naturalización das mulleres como nais e coidadoras, estereotipos que en ocasións inflúen na división de tarefas e roles que se realizan dentro dunha familia. Outro feito para analizar é a imposibilidade de moitas mulleres de poder permitirse contratar algún servizo de coidado das fillas e fillos. Actualmente está a estudar para presentarse ao exame de adquisición da nacionalidade española co obxectivo de poder establecer de maneira definitiva a súa residencia en España e ter máis facilidades para atopar un emprego no futuro, concretamente cando as súas fillas e fillos cheguen á adolescencia.

Yo hablo con mi marido de estas cosas y el me dice que no tiene problema para trabajar. Tenemos confianza entre nosotros, dice “es mejor que yo vaya a trabajar y tu cuides a los niños”. En Marruecos, si quiero trabajar está mi madre, mi hermana, mi cuñada... hay gente que me puede cuidar a los niños, aquí no y si quiero pagar una guardería es mucho para nosotros. Yo digo, cuando los niños tengan 15 o 16 y puedan entrar solos yo podré trabajar, si hay. Yo pienso que voy a trabajar, por eso yo estudio para sacar la nacionalidad. Los niños están en el cole y yo por la mañana estudio. Así tengo más años para vivir, yo pienso que puedo trabajar.

Finalmente, Nasiha conta o que lles diría a aquelas mulleres que, ao igual ca ela, quixeran iniciar o proceso migratorio hacia España: «Si tienen estudios, si tienen trabajo en Marruecos... es mejor vivir en Marruecos. Si no tienen trabajo es mejor venir aquí, es difícil pero... cuando vienes a España todo cambia, eres como un niño que tiene que aprender las cosas».

KHADIYA

Nada en Togo, vinte e oito anos no momento da entrevista. Casada cun home ganés, nai de dous nenos. Dez anos residindo en Galicia, non dispón de nacionalidade española, si de permiso de residencia.

Khadiya nace no ano 1989 en Baguide Golfe, unha rexión marítima da prefectura de Golfe (Togo). A súa familia consta dunha irmá materna e catro irmáns paternos. Desde os cinco anos expón que se criou coa súa nai e a súa

irmá en Ghana, país veciño, por mor da separación dos seus pais, viaxando ao seu país de nacemento unicamente para visitar aos seus avós. A nai de Khadiya traballaba vendendo froita no mercado. Cando se lle pregunta pola educación que recibiu por parte desta manifesta que o máis destacable era a importancia que lles outorgaba aos estudos.

Con respecto á súa relixión explica que esta lle ensinou valores como o respecto cara a unha mesma e cara aos demais.

Pues es importante para mí porque es mi religión, es como los cristianos que cogen su religión, yo igual. Yo lo respeto, y todo lo que nos enseña mi religión ¿sabes? Yo para mí es único porque te enseña a respetar, aceptar la religión de otras personas. A respetar a otras personas que no son de tu religión y muchas más. Pero a respetarte a ti mismo también, a las mujeres; porque las mujeres tenemos más derechos que los hombres, pero a la vista parece que los hombres tienen más derechos que nosotras, pero si escuchas lo que leen las mujeres tienen más ventajas.

É interesante a súa percepción sobre como o Islam lles outorga máis dereitos ás mulleres que aos homes, poñendo como exemplo as reparticións de herdanza onde o home queda cunha maior porcentaxe de diñeiro para poder investir, mentres que a muller recibe unha porcentaxe menor pero ten á súa disposición o diñeiro do seu marido ou doutros familiares homes sempre que o necesite. Khadiya valora este feito como unha vantaxe; con todo, esta diferenza resulta negativa xa que segue mantendo e alimentando a división de espazos e réstalles autonomía e independencia económica ás mulleres.

Sí, tenemos más ventajas como en parte de herencia. Por ejemplo mi padre tiene muchas cosas y ahora se murió. Entonces las chicas, en vez de darme 50% me puede dar 30%. A ver, yo soy una chica, y tengo un hermano, pues puede darme 40% y a él 60%, porque él va invertir ese dinero en algo que traiga dinero y yo voy a estar casada. Si yo estoy casada mi herencia no la voy a usar, ese dinero es para mi, y mi marido trabaja, entonces yo sigo acumulando. (...) si mi hermano trabaja y yo necesito dinero ahora lo voy a llamar y le digo que necesito dinero ahora, el me tiene que dar del suyo, y mi marido igual.

A decisión de partir: Unha viaxe para mellorar

Antes de iniciar o proceso migratorio Khadiya estaba a estudar e simultaneamente axudáballe á súa nai na venda de alimentos. Refire que a situación socioeconómica de Ghana viña marcada, a vista dos seus habitantes, pola falta de emprego, situación agravada se carecías de estudos.

La situación era que no hay dinero, tenemos que vender para que mi madre pueda pagar los estudios y todo eso... Pero bueno, yo ayudaba a mi madre, si vuelvo del cole voy vendiendo plátanos y a veces aguacate. La situación es como aquí, hay gente que piensa que no hay dinero, no hay trabajo, si no estudias no

puedes trabajar, como aquí. Bueno pero hay gente que termina los estudios y no encuentra trabajo, pero ahora me dijeron que la situación está cambiando.

Á hora de sinalar a motivación principal que a leva a migrar atopamos o desexo de coñecer o seu pai e pasar máis tempo con el, o cal se atopa en España traballando de mariñeiro (lembramos novamente que el e a súa nai se separaron aos 5 anos de idade de Khadiya). O proceso iníciase a través do dereito de reagrupación familiar.

Como a cualquier persona me hace falta mi papá, le eché de menos, el estaba aquí, es marinerero. Estaba aquí y me llamaba, desde los cinco años yo no escuché nada de él hasta los 15 años y... empezamos a comunicarnos y desde ahí yo le dije “te echo de menos, quiero verte”, y me dijo “te voy a traer aquí, para que estés conmigo”. Yo dije que era un trámite largo pero quería estar con él para conocerle. El vino a África para visitar, y desde ahí fuimos haciendo las cosas.

Khadiya explica que a súa familia materna apoiou esta decisión co fin de que el exercese a súa responsabilidade como pai, onde destacan o feito de que é a muller a única que se dedica ao coidado e atención das fillas e fillos.

Bueno, para ellos... mi madre se sintió un poco mal, pero la familia de mi madre dice “Sí, que vaya con su papá. El papá también tiene que sufrir un poco porque tu sufriste por esos años sola cuidando a ella, entonces el papá también.”. Es cierto porque solo la mujer cuidando a la niña y cuando crezca dice... “¡Es mi hija!”. Mi familia dice, para que sepa lo que estaba sufriendo, porque él no mandaba dinero ni nada. Pero mi mamá era un poco de que se iba a quedar sola (...).

A partida: Viaxe da familia

Cando se lle pregunta a Khadiya a súa valoración sobre as leis ou políticas migratorias expón: «Para mi está bien, la ley es la ley, lo que hay tienes que respetarlo, porque en mi país dicen unas cosas, en otro país otras. ¿Si no aprendes lo que hay en otro sitio qué vas hacer de tu vida?». É importante lembrar que viaxou a España en situación administrativa regular con permiso de residencia temporal. A viaxe realizouse en avión e o traxecto foi Togo-Francia-Galicia; unicamente destaca desta etapa a incerteza que sentiu ao ser a primeira vez que viaxaba en avión.

A chegada á sociedade de destino: Felicidade

Unha vez que chega a España para Khadiya supuxo unha desilusión o feito de non poder continuar os seus estudos no novo país ao ter que traballar por ser a irmá maior. Segundo o seu punto de vista, o descoñecemento das leis da sociedade de destino influíron no feito de que finalmente seguise as recomendacións do seu pai e que este “a usase”, baixo a súa percepción.

Yo vine como estudiante, para estudiar, normal. Y llegamos y mis hermanos ya mostraron cole. Y mi padre dice “Como tu eres la mayor tienes que trabajar para ayudar”, y digo “Pero yo vine aquí para estudiar y saber más!”, y me dice “No, es mejor trabajar un poco porque aquí si no tienes como pagar el estudio puedes trabajar y luego puedes iniciar. (...) yo estaba pensando venir aquí y estudiar, pero llegué aquí, yo quería ser militar. (...) Y como yo no conozco la ley, yo dejé que él me usara. Yo prefería estar en África estudiando que trabajando con esa edad, pero ya no hay vuelta atrás, ya estoy aquí y ya pasaron diez años...

Con respecto ao descoñecemento do idioma Khadiya expón que para ela aprender español non supuxo unha gran dificultade «No, costar no porque yo estaba estudiando y ya sabía antes el vocabulario. Yo estudiaba en inglés entonces tampoco noté mucha diferencia. Me llevó más o menos cuatro meses».

Ao longo dos seus primeiros anos en España conta que traballou durante os dous primeiros como empregada do fogar e coidando a persoas maiores; destaca que sempre traballou sen contrato nin seguro, motivo polo cal decidiu deixar o emprego. É importante lembrar que nas sociedades occidentais cando falamos de man de obra feminina faise visible a división sexual do traballo, onde mulleres inmigrantes como Khadiya acaban atopando emprego a maioría de ocasións unicamente en traballos feminizados, por exemplo os coidados domésticos e a limpeza e desenvólvense no sector precario da economía (García e Le Goff, 2015; Valido, 2014). Estas condicións de traballo supoñen unha maior exposición a determinadas condicións que provocan unha maior existencia de riscos laborais e dificultan a renovación de permisos de residencia.

Así Khadiya conta o que para ela representa a realidade máis negativa da sociedade española, a dificultade de atopar un traballo baixo condicións de contrato laboral e seguro.

Cuidando señoras mayores. Trabajé en una casa por dos años y luego lo dejé porque no me querían poner seguro y yo digo que no, que no quiero trabajar. Y haciendo cursos, y luego yo volvía a cuidar señoras mayores y sin seguro, entonces dejé el trabajo. Bueno, yo dejé el trabajo porque estaba embarazada también, porque nació mi hijo en el trabajo. Yo estaba embarazada trabajando y seguí trabajando hasta los nueve meses, el día que tengo el día libre ella me dice “Por favor quédate con mi madre que voy de viaje”, el día que ella vuelve nació el niño. (...) Yo le dije que me hiciera seguro y me dice “Tú no estás trabajando en una empresa”, entonces yo estaba aguantando hasta que nació el niño, y no más. Yo no voy a arriesgarme porque yo hago más de la cuenta.

Cando se lle pregunta polas súas redes de contacto en España explica «Sí, tengo amigos de Ghana, otras nigerianas. Españoles aquí no, aquí marroquíes». Conta ademais que mantén contacto coa súa familia de Ghana e Togo a través de vídeo chat.

No momento que mostra a súa percepción acerca das diferenzas culturais sinala como diferenza principal a educación das e os menores; para ela en España outórgaselles demasiada liberdade e consentimento aos mozos con respecto á súa sociedade de orixe. Outro dos puntos nos que establece unha diferenza entre país de destino/acollida é en relación á valoración do grao de igualdade entre mulleres e homes; para ela en España as mulleres contan con dereitos que no seu país non se respectan. Tamén destaca neste punto o papel reprodutivo da muller.

Aquí mejor que África, porque África en general... no respetan a las mujeres, no sé si habrá cambiado, porque cuando yo estaba allí los hombres podían hacer cualquier cosa con las mujeres, pueden pegarte, quitarte los hijos... Aquí yo veo que es mejor, porque la mujer también tiene derechos, porque tú también eres la única que trae los niños al mundo, entonces para mí mejor.

Con respecto ás diferenzas culturais que se refiren ás prácticas relixiosas manifesta non ter problema en vivir libremente a súa relixión. Khadiya conta que comezou a utilizar o hixab de forma diaria aos dezasete anos, no momento no que casa. Explica que o seu uso non é obrigatorio ata o matrimonio (só para rezar), nese momento a muller debe utilizalo co fin de esconder o pelo e o pescozo, zonas consideradas eróticas. Deste xeito utilízao como un sinal de respecto a si mesma e ao seu marido, protexendo a súa intimidade.

Tú puedes vestir y dejarte el pelo al aire, porque el pelo, eso es tu belleza ¿no? Entonces si los chicos te ven... hay chicos que les gusta todo pero en concreto si los chicos te ven se van a acercarse a ti, si se acercan es por algo ¿no? Y para respetar que tú eres de la familia, y te ven hablando con ellos o quedando en cafeterías... no, tienes que respetar a tu familia y respetarte a ti para que el chico sepa que tienes familia, no naciste sola. Y eso... Pero cuando estás casada tienes que tapar todo, por eso tapamos, pero en casa puedes hacer lo que tu quieras. Pero los niños también tienen que ir respetando tu cuerpo, no tienen que ir enseñando todo.

Ao considerar se existe algunha idea equivocada acerca das mulleres musulmás explica que en ocasións a xente cuestiona o uso do veo islámico ou do Ramadán, o que para ela se debe ao descoñecemento da súa relixión.

Sí, bueno hay gente que habla “Y esta religión tuya, ¿siempre tienes que taparte o qué?” y cuando estás de Ramadán te dicen “Ay tu Dios siempre castiga”. Comentarios que no son necesarios. Pero no muchas... pero hay cosas que no tienes que ir discutiendo porque la persona si no tiene idea, no tiene idea.

Do mesmo modo explica que ao longo da súa vida se enfrentou a situacións racistas e discriminatorias; exemplos de estas situacións son as que relata a continuación:

Hay gente que da igual si eres buena o no, como eres extranjera... y tienes este color... es lo que ellos rechazan más. En el autobús a veces se sientan y ellos no

quieren sentarse a mi lado, o si la persona se sienta y tú entras la persona se levanta. A mi me da igual, yo pagué para sentarme así que no me voy a levantar por nada. Y para alquiler... Todo eso. Me pasó una vez que yo llamé a un piso para alquilar y fuimos y yo "Ay sí, me gusta", entonces cuando firmamos el contrato ella empezó a preguntar "Vosotros sois chinos ¿oh?, ¿hay chinos con este color? Porque me parece raro", y yo "¿Cómo que chinos? Somos de África, más abajo". Al día siguiente fuimos a firmar el contrato y dice "No voy a alquilar el piso para gente como vosotros, es mi piso, si yo no quiero alquilarlo para negras, no me vas a pegar. Si encuentro españoles se lo alquilo a ellos.", y yo "No, no. ¿Por qué voy a pegarte si es tu piso? Lo que pasa es que me dijiste que viniera, y ahora me estás diciendo otras cosas". ¿Por qué tienen que ser así?

Sí, yo fui a una entrevista de trabajo para cuidar de una señora mayor, fui por la mañana para hablar con la señora y ella me estaba preguntando si había trabajado de esto y vino su marido y dice "¿Es ella la que va a trabajar aquí? No quiero negras en casa", y yo "Lo siento, yo soy negra, yo me voy". Y me fui, yo me voy a quedar ahí para que me insulten, es una falta de respeto. ¿Por qué vas a decir que si yo soy negra no tengo derecho a trabajar aquí?, es lo que yo pregunto siempre. Si yo soy negra también puedo trabajar, porque el color solo es color.

Segue existindo por parte dalgunhas persoas un rexeitamento social que se mantén e manifesta a través de diferentes formas: á hora de buscar traballo, alugar unha vivenda ou en accións cotiás como coller un autobús. É interesante sinalar que baixo a súa percepción esta discriminación, no seu caso, dáse por razón de raza, non por motivos relixiosos «A mi por ser musulmana no me rechazan, es por ser negra. Yo no sé por qué». Lembramos que en moitas ocasións as mulleres inmigrantes enfróntanse a situacións de múltiple discriminación, os motivos que se interrelacionan poden ser de clase, orixe racial, étnicos, relixiosos, orientación sexual, por razón de xénero... Ao preguntarlle se lle gustaría dicirlles algo a aquelas persoas que presentan este tipo de actitudes e ideoloxías racistas Khadiya toma a palabra:

Sí, que dejen de hacer eso porque todos somos humanos, solo el color cambia. Yo no elegí el color tampoco, es Dios quien me dio el color y te dio el tuyo también. Pero todas somos personas. Tú tienes sangre, yo tengo sangre, es igual. (...) entonces por favor que dejen de hacer eso porque nos estamos sintiendo mal en este tema de que rechacen el color. Está muy mal, muy mal...

Con respecto aos seus desexos de futuro expón que agora mesmo o seu soño de ser militar foi abandonado e que o seu interese céntrase principalmente en que os seus fillos contén cunha boa educación. Actualmente o seu marido traballa no mantemento dunha reserva de animais e ela ocúpase do coidado dos fillos e do fogar.

Yo ya no sé si tengo futuro, como yo quería estudiar y ser militar ese sueño ya está apartado. El futuro ahora son mis hijos, trabajar y educarlos, que vayan a ser algo mejor que yo. Porque yo ya no tengo ese sueño que yo tenía en mente.

Finalmente, pregúntaselle que lles diría a outras mulleres que quixesen migrar. Baixo a súa opinión unicamente deberían viaxar no caso de que fosen acompañadas dos seus pais ou marido, xa que o rexeitamento impide a integración e o pleno goce dos dereitos e liberdades como cidadá na sociedade de destino.

Si van a venir con sus maridos, eso sí. Pero si es para viajar solo y venir aquí mejor que quedes en tu país, porque aquí como te rechazan... Y allí van los blancos de vuestro color y nadie les hace nada y ¿cómo vas salir de tu país y venir aquí si te rechazan?, no te vas a sentir bien. Yo en este tema no me siento bien. Así que si es con el marido para que ella no esté sola, bueno, eso sí. O con los padres para estudiar, porque si tú estudias con ellos ya no hay rechazo.

KHEIRA

Nada en Alxeria, corenta e catro anos no momento da entrevista. Casada, nai de tres fillas/os.

Kheira nace no ano 1973 en Alxeria, nunha zona da montaña. A súa familia consta de oito irmás e oito irmáns. Na súa localidade lembra haber un centro de saúde, unha Igrexa cristiá e algunhas fábricas dirixidas por mulleres.

Yo vivía en un pueblo de la montaña muy bonito donde las casas son blancas, las ventanas azules y con muchos árboles cortos, eran casas bajitas, no había edificios, eran una mezcla entre un entre urbano y rural. En mi pueblo en aquel entonces había tres empresas (una de seda, ropa interior y otra de cristal), las dos primeras las llevan mujeres y en ellas el total de trabajadoras son mujeres menos la de cristal que solo hay hombres. Había un centro de salud dirigido por monjas francesas. No había instituto. (...) Recuerdo que en el pueblo había una iglesia Cristiana.

Pérez (1992) fai un estudo na súa obra sobre a incorporación das mulleres en Alxeria na vida pública. Expón que na sociedade tradicional existe unha división sexual do traballo; co colonialismo a situación sofre un cambio en canto a que a produción comeza a ser rexida polas leis do sistema capitalista, de modo que aparece un novo mercado de traballo. As mulleres comezan a integrarse no mercado laboral remunerado por causas como o empobrecemento das familias ou o acceso ao sistema universitario que reivindica unha participación activa das mulleres no país.

Na súa infancia lembra estudar na mesquita (mixta), será a partir dos seis anos cando continúe a súa educación nunha escola francesa feminina, dirixida por monxas. Posteriormente os estudos secundarios realízaos nunha escola mixta, cuxa maior porcentaxe do profesorado eran persoas refuxiadas procedentes de Palestina. Destaca ademais o cumprimento das súas obrigas relixiosas, así como algúns dos principios que cre que quixeron transmitirle os seus pais na súa educación.

De 3 a 6 años, estudiar en la mezquita, esa etapa era mixta y a partir de los 6 años, recuerdo que estudié en un colegio francés solo de chicas, lo llevan monjas, también hay trabajadoras argelinas. La ESO también era mixta, guardo muy buen recuerdo de esa etapa, porque la mayoría del profesorado era Palestinos que estaban refugiados en Argelia y el resto era franceses y argelinos. (...) De esa etapa recuerdo que, en otoño algunas personas pasan por todas las casas a tocando un instrumento parecido a las maracas, pero de metal para recoger dinero (caridad) y llevarselo a las familias más necesitadas.

Mis padres siempre me han inculcado valores muy importantes como el respeto a los vecinos/as, no robar, no mentir. La religión era lo que yo veía y hacía es decir rezar, hacer el ramadán, nunca me sentía obligada por mis padres a hacer mis obligaciones religiosas.

Recorda a súa adolescencia como unha etapa feliz, participando en movementos sociais e traballando algúns meses no verán.

Una adolescencia preciosa, mucha participación social, en reivindicaciones, recuerdo participar en manifestaciones, que pedían la igualdad de las mujeres y en contra de algunos aspectos del código de la familia con el de que un hombre puede casarse con otras mujeres.

As orixes do asociacionismo alxerino de mulleres sitúanse aproximadamente en febreiro do 1979, data na que o goberno anuncia a creación dunha comisión para a redacción dun anteproxecto do código de familia. Por mor desta noticia grupos de mulleres sindicatas e universitarias reúnen co obxectivo de analizar este código. Algunhas das funcións deste movemento asociativo centraríanse nos estudos dos cambios na estrutura familiar, no conflito tradición/modernidade, no papel que ocupan as mulleres dentro do mundo laboral e político e na análise do discurso sobre as mulleres alxerianas (Pérez, 1995). Reimóndez (2017) expón como nos chega información de violencias de xénero ou de como tratan as súas mulleres nos países non occidentais, obviando visibilizar o traballo que as feministas levan facendo nestes contextos, así como os seus logros e historias de resistencia, como se só nós fomos as donas do feminismo.

Cando se lle pregunta a Kheira sobre a importancia da relixión na súa vida afirma que para ela é moi importante, recorrendo a ela nos momentos difíciles, «me transmite paz, cuando me discriminan vuelvo a ello y pienso que hay que perdonar».

A decisión de partir

Antes de partir Kheira traballaba no departamento de obra pública, facendo seguimento de proxectos. Conta que o seu país atravesaba unha situación difícil e que o seu desexo era independizarse e vivir dignamente. «Fatal, crisis en la vivienda, falta de trabajo, crisis alimentaria, a los jóvenes se les llamaba jóvenes del muro en referencia a que están todo el día apoyados en

los muros sin hacer nada». Non obstante, a principal causa que motivou a súa migración foi o terrorismo que azotou Alxeria nos anos 90. Esta decisión foi tomada por ela e pola súa parella e apoiada polos seus pais. «Mis padres me apoyaron mucho, mi vida estaba en peligro. Mi suegra no estaba a favor porque veía mal la separación de la familia».

A partida

A chegada a Francia realízase a través de visado, acompañada da súa parella e o seu bebé; Kheira comenta o gran custo do documento, «los visados nos costaron el precio de una vivienda». En resposta á pregunta sobre a súa percepción acerca das políticas migratorias expón: «Las valoro no muy bien, hay muchos obstáculos administrativos, a nivel de idioma no hay traductores, poca ayuda, no hay convenios con los países africanos, no hay recursos que te facilitan la regulación de tu situación...».

Como indica García (2011) a integración da persoa inmigrante pódese expor en termos xurídicos, morais, humanitarios, económicos, políticos... Este autor indica que a cuestión da integración pode ir da man da estimulación social activa e do asociacionismo, pero tamén se pode expor en termos hostís, endurecendo os permisos de residencia ou o acceso a dereitos básicos, dando a entender a sospeita, o risco de conflito e a vinculación entre delincuencia e inmigrante. «É entón cando a integración social (...) é obrigación de integración nos nosos valores» (García, 2011, p.53).

A chegada á sociedade de destino

A súa chegada a España comenta que o máis positivo foi o apoio por parte de unha das asociacións coas que estableceu contacto, mentres que o máis negativo foi a dificultade para aprender o idioma, os obstáculos para regularizar a súa situación administrativa e o seguinte recordo que comparte: «Cuando vinimos a España llegamos en un ferry, caminando por la calle la gente paró porque el semáforo se había puesto rojo, me asusté y salí corriendo pensando que habían visto terroristas... En fin...». Por outra parte o descoñecemento do idioma e da sociedade sumouse a súa percepción de que España non estaba capacitada para dar resposta á realidade migratoria.

Mucha inseguridad por la falta del idioma, por el desconocimiento del contexto social y físico. Me sorprendió que la sociedad española no estaba preparada o no aceptaba la inmigración siendo un país de que muchos inmigraron para buscar mejores oportunidades...

Kheira, a súa vez, comenta outros feitos que lle chamaron a atención, «Me sorprendió que mucha gente tenía un nivel cultural muy bajo»; «Las mujeres inmigrantes con las que encontré en su mayoría eran reagrupadas por sus maridos y con muchas dificultades de integración y rechazo». Para

Klein e Vázquez Flores (2013) o modelo de muller que migra por reflexo da migración masculina segue presente, aínda que de modo menos hexemónico, xa que cada vez son máis as mulleres sen parella que deciden emigrar, presentando a maioría delas motivacións de tipo persoal; actuando como factor fundamental o económico, pero tamén destaca a búsqueda de espazos de empoderamento.

Co paso do tempo comenta novos acontecementos positivos como o feito de coñecer a novas persoas que lle prestaron apoio ou o feito de sentirse segura ao ter a súa documentación en regra. Cando se lle pregunta se garda algún recordo significativo comenta: «Me duelen muchos comentarios que suelo escuchar como esta que hace aquí, que se vaya a su país...». Posteriormente pregúntaselle se sufriu alguna experiencia discriminatoria a causa da súa nacionalidade ou das súas crenzas, ao que responde afirmativamente con un exemplo que tivo lugar no contexto dos atentados do 11 de setembro en Estados Unidos. «Después del 11S, mis vecinos no me hablaban, no subían en el ascensor con nosotros, me sentí impotente, con ganas de pegar carteles por la finca diciendo soy vuestra vecina de siempre, no soy terrorista...».

Á hora de expoñer a súa valoración sobre a existencia de prexuízos cara ás mulleres musulmás sinala a relación que no ideario se establece entre estas e o sometemento, a incapacidade e a ignorancia.

Hay de todo, gente muy buena y con la que me quedo y gente que me tiene rechazo por ser musulmana y por que sin conocerme me etiqueta de lo que no soy, sumisa, al servicio del marido. (...) siempre piensan que somos sumisas, analfabetas, incapaces...

Para Kheira, en referencia ao grao de igualdade de oportunidades entre homes e mulleres, en España hai un maior avance e mellores condicións para elas con respecto a Alxeria. Expón que como muller sente que aquí ten máis oportunidades profesionais, con todo expresa o sentimento de que non dispón dos mesmos dereitos legais ou civís, ou das mesmas oportunidades de desenvolvemento social e económico con respecto á cidadanía autóctona. «En España me siendo ciudadana de segunda y en mi país no tengo las oportunidades laborales que tengo aquí».

Sobre a súa situación actual conta, «Tengo muchos amigos y amigas, quedo con ellos, participo en sus fiestas, participo en las marchas y en las actividades que se realizan en la ciudad» e mantén contacto coa familia do seu país de orixe, viaxando cando pode no verán ou coas súas hijas/os. Kheira explica que ten coñecemento de que a situación do seu país mellorou, en parte gracias a Lei de la Concordia² aprobada en 1999. «La situación de mi

² Na concordia civil alxeriana o país entrou nunha fase caracterizada por una vontade política cuxo fin era rematar co derramamento de sangue. Esta Lei da concordia civil, aprobada en 1999, consistiu en ofrecerlles amnistía parcial aos grupos armados a cambio de que depuxeran as armas.

país ha evolucionado mucho, la ley de la concordia ha hecho su efecto, ha calmado los ánimos, la economía ha mejorado». Con respecto os seus sonhos de futuro desexa «que España mejore y mi país también».

Finalmente sobre a pregunta de qué diría a outras mulleres que queiran migrar apunta: «Deseo que ninguna mujer emigra y si lo quiere hacer que prepare emocionalmente, que tenga una gran dosis de paciencia y que estudie el idioma».

RELATOS COMPARTIDOS

Preséntanse a continuación os datos recolleitos no encontro de mulleres musulmás organizado por SOS racismo Galicia na Coruña. Os datos son froito dunha das dinámicas realizadas, a cal consistía en que as participantes escribisen en diferentes cartolinas aquelas ideas que percibían sobre a opinión que as mulleres occidentais tiñan delas, así como de onde crían que procedían, o seu sentimento como musulmás e por último os efectos que ocasiona a islamofobia. As palabras e frases escritas preséntanse a continuación de maneira literal, así como algunhas das experiencias e opinións compartidas.

Ideas ou prexuízos das mulleres occidentais con respecto ás mulleres musulmás:

SEN PERSONALIDADE	SEN LIBERDADE	MALTRATADAS
ESCRAVAS DOS MARIDOS	AMAS DE CASA	VEO

Martín (2005) expón unha lista de características a través das cales estereotipamos as mulleres musulmás: pasivas (observadoras, non participantes), vítimas (subordinadas á opresión relixiosa machista) e veladas (o veo sitúase como signo de misterio, submisión e opresión). Se comparamos esta clasificación coas ideas ofrecidas polas participantes vemos que se corresponden os estereotipos citados pola autora cos sentidos polas propias participantes.

Procedencia dos prexuízos:

DESCOÑECEMENTO	MEDIOS DE COMUNICACIÓN
----------------	------------------------

Con respecto á súa percepción sobre a procedencia destes prexuízos sinalan, do mesmo xeito que Nasiha e Khadiya, que principalmente se debe a dous factores, o primeiro deles sería o descoñecemento da sociedade cara ao Islam, onde Dietz (2004) sinalaba como desde Occidente se presenta unha grande ignorancia e desinterese. O segundo serían as mensaxes que os diferentes medios de comunicación envían, onde o maior número de noticias relacionadas coa comunidade musulmá se vinculan co terrorismo e a violencia.

Sentimento propio como mulleres musulmás:

LIBRES

Cando se lles pide plasmar o seu sentimento propio como mulleres escriben a palabra «libres» e argumenta unha das participantes: «Igual que otras mujeres, porque el machismo lo hay en todos los ámbitos». É importante que á hora de analizar a situación das mulleres non debemos pensar exclusivamente en termos relixiosos, senón que outros factores políticos, sociais, económicos e históricos condicionan a realidade, en todas as sociedades e países.

Efectos da islamofobia:

LIMITACIÓN

DIFICULTADE PARA ATOPAR EMPREGO

PRIVACIÓN DE LIBERDADE

ROHIBICIÓN DE LIBERTADE DE PRÁCTICAS RELIXIOSAS

Por último sinalan os efectos que para elas ten a islamofobia. Expoñen que se ven limitadas e privadas de liberdade, unha das participantes sinala como exemplo o feito de que nalgúns centros educativos os seus regulamentos lles prohiben ás nenas acudir con veu. Outra das consecuencias é a dificultade para atopar emprego, situación da que tamén falaran anteriormente Nasiha e Khadiya; con respecto a este tema una das participantes conta que á hora de enviar currículos con fotografía prefire non enviar nada, «yo prefiero no mandar», ao supoñer que sufrirá discriminación racial. Neste sentido reflexionan sobre que esta discriminación se agudiza para o caso das mulleres que utilizan veu islámico. Finalmente, especifican comentarios hostís que reciben como «Que te vayas a tu país», ao que elas responden: «Los españoles también fueron emigrantes».

4. CONCLUSIÓN

O obxectivo principal desta investigación consistiu en analizar o proceso migratorio das mulleres inmigrantes musulmás a través das súas propias experiencias e subxectividades. Entre os obxectivos específicos buscábase analizar os relatos das entrevistadas desde un enfoque interseccional, polo que se tiveron en conta factores de xénero, clase, etnia e crenzas relixiosas, os que se demostrou que inflúen na construción das identidades e experiencias das mulleres migrantes, como sinalaba unha das hipóteses; tamén se pretendía visibilizar a diversidade do proceso migratorio das mulleres musulmás a través das súas propias voces e historias, demostrando como cada proxecto de migración é único, así como as súas protagonistas. Vemos como cada muller é diferente e como as identidades se constrúen de mil e unha maneiras; a través da identidade de xénero, das crenzas relixiosas, das orientacións sexuais, da idade, das diversidades funcionais...

Como xa vimos, o rol de xénero varía de maneira cultural e histórica, vén marcado por contextos determinados e estruturas sociais, políticas e económicas; de modo que as realidades sociais non poden analizarse exclusivamente en termos relixiosos. Para empezar é importante volver remarcar e lembrar isto, que cada muller migrante é e será diferente, así como a súa historia, a súa familia, pode ser que tamén o seu lugar de destino, o seu contexto socio-cultural de crecemento e claramente, o seu proceso migratorio, comezando polas causas que motivan a partida. Nesta primeira etapa da migración entran en xogo múltiples factores, tanto a nivel social como familiar, destacando a existencia de familiares e/ou amizades que poidan servir de referentes.

Os propios resultados foron guiando a importancia de centrarse na chegada a España, un dos obxectivos específicos era o de coñecer a súa percepción do proceso de integración na sociedade de destino; refiren feitos positivos relacionados co apoio recibido por parte de asociacións ou amizades, novas oportunidades para elas e as súas familias e a percepción dun maior grao de igualdade; pero tamén se visibiliza a dificultade que supón a aprendizaxe dun novo idioma para poder desenvolverse, a existencia de obstáculos burocráticos e a carencia de medios que dificultan o cumprimento de dereitos ou a experiencia compartida de discriminacións. Vimos como as mulleres entrevistadas parten de realidades moi diferentes e como o proceso de integración se dificulta a causa de diferentes prexuizos, actitudes racistas, islamófobas e por unha visión homoxénea que vira ao redor das mulleres musulmás; o que verifica a hipótese de que os prexuizos e a homoxeneidade que se atribúe ao colectivo contribúen á creación e mantemento de ideoloxías e actitudes tanto hostís como discriminatorias. Neste sentido mestúranse diferentes factores que crean situacións de discriminación múltiple, é dicir, a raza, a relixión e a categoría de muller migrante irán entrelazadas á hora de construír segregacións e procesos de marxinação/exclusión social, realidade que verifica outra das hipóteses expostas. Estas situacións poden agravarse se na súa contorna non contan con redes informais de apoio, máis

aló do persoal das organizacións do terceiro sector; o imaxinario social do que vimos falando dificulta a creación de redes entre poboación inmigrante e autóctona.

Outra das principais situacións discriminatorias xira en torno ao uso do veo islámico ou hixab, o que en moitas ocasións se relaciona coa submisión ao home e relixión e a falta de independencia, o que verifica que a sociedade de acollida presenta actitudes paternalistas alimentadas por crenzas erróneas. Cando falamos de relixión é importante ter en conta que os que interpretan os textos, principios e fundamentos relixiosos son maioritariamente homes e a perspectiva maioritariamente androcéntrica e patriarcal. A pesar disto, sería un erro pensar que as mulleres inmigrantes actúan sempre en consecuencia de realidades opresoras, sendo incapaces de tomar decisións e de recoñecer por elas mesmas que é o que desexan; este pensamento chegaríanos a unha visión vitimista, colonial e nada heteroxénea. A discriminación polo uso do veo ocasionálles ás mulleres musulmás dificultades para acceder a postos de traballo, alugar unha vivenda ou vivir con liberdade a súa espiritualidade. Por unha banda criticábase o feito de que as mulleres musulmás estean baixo unha situación de submisión e falta de independencia e por outra non se fai nada por corrixir desigualdades e privábase de que mulleres con hixab poidan, por exemplo, optar a un posto de traballo; esta realidade ocasiona que a persoa migrante teña que renunciar á súa identidade e enfrontarse a procesos de asimilación cultural como única opción de integración. Outro dos obxectivos do estudo era o de establecer as respostas do colectivo con respecto aos prexuízos e crenzas cos que se relacionan; segundo a percepción das mulleres participantes, este imaxinario social que se crea ao redor da comunidade musulmá está relacionado co descoñecemento á súa comunidade, as mensaxes que se envían desde os medios de comunicación, redes sociais, e os recentes atentados terroristas que ás veces se relacionan falsamente co Islam e tachan de violentas a todas as súas persoas practicantes.

Aínda que é certo que os procesos migratorios seguen reflectindo valores e tradicións patriarcais, como a división de tarefas e espazos na sociedade de destino, debemos entender que tanto a migración como o xénero se enmarcan dentro dun sistema globalizado e capitalista, sistemas baixo os que operan a división sexual do traballo e a división dos ámbitos público/privado, relegando as mulleres aos espazos domésticos e aos traballos feminizados, onde para o caso das mulleres inmigrantes adoitan ser precarios e mal retribuídos. Non podemos esquecer que dentro deste contexto existen historias de migración que escapan do modelo patriarcal e da división tradicional de espazos.

Finalmente, buscábase identificar os retos dos movementos feministas nas sociedades de acollida con respecto ás novas realidades migratorias. É necesario establecer unha unión entre movementos, crear prácticas anti-racistas e anticoloniais que se afasten de visións paternalistas e vitimistas e loiten de maneira conxunta desde un enfoque interseccional recoñe-

cendo outro tipo de opresións e variables que hai que ter en conta (raza, etnia, clase social...). Os feminismos deben escoitarse, escapar do etnocentrismo e analizar a realidade dun modo no que todas as mulleres se atopen representadas.

Futuras liñas de traballo e investigación

O presente traballo de investigación, á vez de aclarar algunhas das cuestións tratadas, abre novas vías de traballo, as cales tratan de dar resposta á diversificada realidade.

Incorporación de modelos educativos baseados na interculturalidade, fundamentados no recoñecemento á diferenza e á mostra de interese e comprensión a persoas procedentes de diferentes países a través do diálogo e o encontro. É importante mencionar a diferenza que establece Laghrich (2012) entre multiculturalismo e interculturalidade, onde para ela o primeiro se basea en coexistir, mentres que o segundo en convivir.

- Organización de encontros interculturais e de campañas de sensibilización cidadá contra a xenofobia, o racismo e a islamofobia cuxo fin sexa o de promover o coñecemento das diferentes culturas e comunidades; ademais de ampliar redes informais de apoio entre comunidades.
- Formación a profesionais que traballan con colectivos migrantes ou no ámbito da educación sobre mediación intercultural, diversidade cultural, feminismos decoloniais e estratexias contra os discursos de odio e islamofobia.
- Promoción dun xornalismo non sensacionalista e especializado que mostre noticias diversas sobre a comunidade musulmá.
- Organización de debates interculturais que promovan propostas de acción e activismo político e social.
- Elaboración e difusión de guías de recursos para denunciar delitos de odio, racismo e islamofobia e sobre asociacións de apoio a persoas inmigrantes.
- Incorporación do enfoque interseccional e a visión dos feminismos decoloniais nos estudos feministas e de xénero.
- Elaboración de políticas de integración en termos de interculturalidade, non de asimilación cultural.

Non podemos rematar este punto sen facer mención á necesidade dunha vontade política que teña como obxectivo a verdadeira integración e o cumprimento dos valores da democracia e a xustiza social.

Finalmente lánzanse novas incógnitas e propostas de investigación como as que se presentan a continuación:

- Investigar a importancia da educación e do contexto cultural da infancia e a nenez, así como a realidade socioeducativa, na creación e mantemento das desigualdades de xénero.
- Contrapoñer a visión da poboación inmigrante coa da poboación autóctona co fin de analizar se os sentimentos de rexeitamento ou aceptación son compartidos.
- Establecer relación entre o descoñecemento do Islam e a comunidade musulmá cos discursos de odio e islamofobia.
- Analizar o papel dos medios de comunicación e redes sociais no imaxinario que se crea ao redor da comunidade musulmá.
- Continuar a presente investigación cunha maior poboación de estudo que reflecta a diversidade dos procesos de chegada a España ao poder comparar a experiencia dun maior número de mulleres participantes.
- Analizar, a través dunha poboación de estudo mixta, os diferentes roles entre mulleres e homes ao longo do proceso migratorio, así como a división de espazos e roles unha vez na sociedade de destino.
- Demostrar se existen diferenzas entre a situación social e o sentimento propio como mulleres no seu país de orixe con respecto ao de destino.
- Revisar as conexións entre as teorías feministas e os discursos coloniais.

5. AGRADECEMENTOS

Quero mostrar o meu agradecemento ás organizacións que colaboraron con esta investigación, Aliad-Ultreia de Lugo, asociación de gran profesionalidade e sentido ético e SOS Racismo da Coruña, coa cal tiven a oportunidade de poder participar no marabilloso proxecto que están a levar a cabo. Agradecer tamén a Mar Valero Valero as súas indicacións e consellos que fixeron posible a finalización deste traballo.

Por último grazas Nasiha, Khadiya e Kheira polo voso tempo, as vosas ganas e a enorme xenerosidade de compartir as vosas historias.

6. REFERENCIAS

- Albertín, P. (2016). Subjetividades tejidas en historias de violencias de género y procesos migratorios: Lugares liminales de transformación. *Psicoperspectivas*, 15, 78-90.

- Bastia, T. (2009). La feminización de la migración transnacional y su potencial emancipatorio. *Papeles*, 104, 67-77.
- Butler, J. (1999). *El género en disputa: Feminismo y la subversión de la identidad*. Barcelona: Paidós.
- CEAR (2016). Informe 2016: Las personas refugiadas en España y Europa. Oficinas centrales de CEAR: Madrid.
- Chárriez, M. (2012). Historias de vida: Una metodología de investigación cualitativa. *Revista Griot*, 5, 50-67.
- Dietz, G. (2004). Mujeres musulmanas en Granada: discursos sobre comunidad, exclusión de género y discriminación etnorreligiosa. *Migraciones Internacionales*, xaneiro-xuño, 5-33.
- García, J. (2011). Sobre el proceso de integración social del inmigrante en España. La cuestión de los indicadores. *Revista Electrónica del Instituto de Investigaciones «Ambrosio L. Gioja»*, 7, 50-77.
- García, M.F. (2015) *Empleo doméstico, género e inmigración*. Trabajo do departamento de Socioloxía. Sen publicar. País Vasco: Universidade do País Vasco.
- Gregorio, C. (1998). *Migración femenina. Su impacto en las relaciones de género*. Madrid: Narcea.
- Gregorio, C. (2011). Análisis de las migraciones transnacionales en el contexto español, revisitando la categoría de género desde una perspectiva etnográfica y feminista. *Nueva Antropología*, 24, 39-71.
- Gregorio, C. (2012). Tensiones conceptuales en la relación entre género y migraciones. Reflexiones desde la etnografía y la crítica feminista. *Papers*, 97, 569-590.
- Grosfoguel, R. (2014). Breves notas acerca del Islam y los Feminismos Islámicos. *Tabula Rasa, Xullo-Decembro*, 11-29.
- Jabardo, M. (2015). Desde el feminismo negro, una mirada al género y la inmigración. *Feminismos en la antropología: Nuevas propuestas críticas*, 6, 39-54.
- Klein, A. e Vázquez-Flores, E. (2013). Los roles de género de algunas mujeres indígenas mexicanas desde los procesos migratorios y generacionales. *Journal of Behavior, Health & Social Issues*, 5, 25-39.
- Laghrich, S. (2012). La mediación intercultural en la escuela. Comunicación presentada al *seminario del máster del Máster Universitario en investigación aplicada en estudios feministas, de género y ciudadanía*. Castellón: Universidad Jaime I.

- Lee Goff, M. (2015). Feminization of migration and trends in remittances, *IZA World of Labor*, 220, 1-10.
- *Ley Orgánica 4/2000, de 11 de enero, sobre derechos y libertades de los extranjeros en España y su integración social*, Boletín Oficial del Estado, 10, de 12 de enero de 2000.
- Llorent, V. (2013). Mujer y educación en sociedades islámicas. *Omnia*, Setiembre-Dicembro, 117-132.
- Martín, G. (2005). Mujeres musulmanas: entre el mito y la realidad. En F. Checa y Olmos (Ed.). *Mujeres en el camino: el fenómeno de la migración femenina en España* (pp.193-220). Barcelona: Icaria.
- Mohomed, C. (2013). La “Primavera Árabe” en el femenino: mujeres musulmanas y participación política. Ponencia presentada en septiembre al XI Congreso de la AECPA. Sevilla.
- Nicolás, G. (Mayo, 2009). Los trabajos invisibles: reflexiones feministas sobre el trabajo de las mujeres. Ponencia presentada ás Xornadas *Repensar l'economia i els treballs de l'experiència de les dones*. Barcelona.
- Pateman, C. (1988). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- Pérez, C. (1992). *Situación socio-política de las mujeres argelinas*. Granada: Universidad de Granada.
- Reimóndez, M. (2017). Machar o espello de Alicia. Por un feminismo decolonial. *Pikara*, 5, 19-23.
- Relaño, A.M e Soriano, R.M. (2006). La vivencia del idioma en mujeres migrantes. Mexicanas en Estados Unidos y marroquíes en España. *Migraciones Internacionales*, xullo-dicembro, 85-117.
- Samper, S. (2003). Procesos de transformación de las creencias religiosas entre las mujeres inmigrantes marroquíes en España. *Migraciones*, 13, 107-135.
- SOS racismo. (2015). Informe anual 2015. Sobre el racismo en el estado español. Federación de Asociaciones de SOS Racismo del estado español: Gipuzcoa.
- Valido, A.M. (2014). Feminización de las migraciones internacionales; una perspectiva desde el Derecho. *Revista Novedades en población*, 7, 135-147.